

PETER VODOPIVEC

SLOVENCİ IN HABSBUŘKA MONARHIJA

Slovenski zgodovinarji so habsburško monarhijo vse do osemdesetih let 20. stoletja slikali v precej temnih barvah. Pri oceni njenih temeljev so se zvečine strinjali z A.J.P. Taylorjem in omenjali, da so bili vse do njenega propada njeni nosilni stebri armada, birokracija, plemstvo in cerkev.¹ F. Zwitter je sicer ugotavljal, da samo z legitimizmom vojske, uradništva, plemstva in cerkve, ki je bil v ustavni dobi poleg vsega že v "dekadenci", ni mogoče "pojasniti dolgotrajnega obstoja monarhije", in je opozarjal, da je bil za njeno dolgoletno življenje potreben tudi določen konsenz njenih narodov. Nemcem in Madžarom naj bi bila tako monarhija predvsem sredstvo za doseg lastnih nacionalnih ciljev, za druge narode pa naj bi bila manjše zlo kot nevarnosti, ki bi jih lahko prinesel njen razpad. Čehi in Slovenci so se pač bali Velike Nemčije, Poljaki in Romuni carske Rusije, "Jugoslovani jadranskih dežel" pa italijanskega iredentizma. Monarhija je imela od leta 1848 po Zwitteru tudi možnost, da bi se preoblikovala v federacijo narodov, toda ta "demokratska ideja" bi povzročila zaradi velikih razlik med habsburškimi narodi številne probleme, hkrati pa ni bila "nikoli ideja tistih, ki so bili na oblasti". Ko se je razplamtela svetovna vojna in je bilo notranjega konsenza konec, je bil zato propad monarhije neizbežen.²

V slovenski javnosti še danes priljubljeno oznako monarhije, ki razglašča Habsburško cesarstvo za "ječo narodov", sta v svojih prikazih slovenske zgodovine med obema vojnama uporabljala Ivan Prijatelj in Edvard Kardelj, toda po letu 1945 je v zgodovinskih razpravah, monografijah in učbenikih – razen v ponatisih njunih del³ – skoraj ni več najti. Njene vztrajne prisotnosti v javnem spominu in diskurzu, pa tudi v šolskem pouku, zato ni lahko pojasniti (domnevati je mogoče le, da so nanjo – ob Prijatelju in Kardelju – vplivala predvsem literarna dela). Zgodovinarji so Habsburško monarhijo po drugi svetovni vojni zvečine prikazovali kot pretežno konservativno in Slovincem tujo državo, ki se je resda počasi spreminjala, modernizirala in demokratizirala, ki pa ob nadvladi Nemcev ni uspela zagotoviti narodne enakopravnosti in preprečiti agresivnih ponemčevalnih pritiskov, kar je ob naglem procesu germanizacije ob severni slovenski jezikovni meji in nemško nacionalnih geslih a la "Drang nach Suden" ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja posebej ogrožalo slovenski narodni razvoj. Sicer pa naj bi avstrijske vlade in dunajski dvor tudi drugače kazali kaj malo posluha za slovenske narodne želje in zahteve. Slovenci so po mnenju F. Zwittera kljub liberalnim geslom in zakonom o enakih jezikovnih in narodnih pravicah vse, "kar so sploh dosegli v času obstoja habs-

1 Habsburška monarhija A.J.P. Taylorja je bila v slovenščino prevedena že leta 1958. Vse do izida prevoda biografije Franca Jožefa Jeana Paula Bleda, ki jo je izdala Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, je bila edina v slovenščini izdana monografska zgodovina Habsburške monarhije, in je ostala pomembno referenčno delo vse do danes.

2 Fran Zwitter, J. Šidak, V. Bodanov, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Slovenska matica, Ljubljana 1962 (dalje: F. Zwitter, Nacionalni problem), str. 206–207.

3 Ivan Prijatelj, Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848–1895, I.–VI. del, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1955–1985; Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1957 (Ljubljana 1971).

burške monarhije", dosegli v dobi konservativne Taaffejeve vlade, in še ti uspehi so bili kaj "skromni".⁴ Za slovenske zgodovinarje, ki so od prve svetovne vojne dalje pisali o slovenski zgodovini, je bil tako propad dvojne monarhije slovenska "odrešitev", prehod v jugoslovansko kraljevino pa "osvoboditev", saj je ta – kljub razočaranjem in srbskemu pritisku k centralizmu – odpirala nove možnosti in perspektive slovenskemu narodnemu razvoju. V raznih razpravah je bilo slišati tudi misel, da bi jugoslovanski Slovenci, če bi ostali v monarhiji, zaradi nagle germanizacije doživeli usodo koroških sonarodnjakov, ki so po prvi svetovni vojni ostali v prvi in po letu 1945 v drugi avstrijski republiki in so na koncu iz razmeroma številčne manjšinske skupnosti postali zares prava manjšina.

Slovenski pogledi na monarhijo pa seveda, četudi prevladujoče odklonilni in kritični, niso bili nikoli povsem enotni. Zgodovinarji so kljub mračnemu slikanju dvorne in vladne politike priznavali, da so Slovenci v 19. stoletju naglo narodno in kulturno napredovali in se iz naroda, ki je imel konec 18. stoletja le nekaj odstotkov pismenih, v nekaj manj kot stoletju razvili v narod, ki je po pismenosti zaostajal le še za "zgodovinskimi" narodi Cislajtanije (Nemci, Čehi in Italijani). To naj bi bil predvsem rezultat liberalne šolske zakonodaje iz let 1849 (za srednje šole in univerze) in 1869 (za osnovno šolstvo), ki je kljub problematičnemu prepuščanju odločitve o učenem jeziku deželnim in lokalnim oblastem ter nenemškim narodom neprijazni jezikovni politiki tudi za Slovence pomenila "velikanski napredek".⁵ Ugodne posledice za slovenski narodni razvoj naj bi imeli še drugi liberalni zakoni, ki so širili svobodo tiska in združevanja in narodom Cislajtanije ne glede na njihovo velikost in zgodovino omogočili, da so izoblikovali svojo mrežo političnih, kulturnih in družabnih organizacij ter svoj tisk in časopisje. Slovenci so bili ob koncu 19. stoletja, kot je večkrat opozoril Vasilij Melik, tako razvit narod s svojim jezikom, svojimi glasili, živahno književno produkcijo, s pestrim kulturnim in društvenim življenjem ter nedvoumno politično voljo. Melik je proti koncu osemdesetih let celo odkrito podvomil, da bi v monarhiji "prevladali dezintegracijski tokovi", če bi ne bilo vojne, in menil, da je "vojna vse odločila".⁶ Po njegovem mnenju so se sicer Slovenci čutili upravičeno ogrožene od "daleč močnejšega nemštva", toda pri tem so se zavzemali za preoblikovanje monarhije in ne njeno rušenje, saj so navezani na dinastijo videli v dvojnem cesarstvu svojo domovino in trdno zaupali, da se bo "tisočletni boj med germanstvom in slovenstvom" končal s slovansko zmago. Ob rastočih nacionalnih konfliktih naj bi bilo tako v "istem času in istem prostoru" – ob "mržnji in sovraštvu" – tudi mnogo sodelovanja, pripravljenosti na kompromise in celo odkritih prijateljskih vezi, najrazličnejši predlogi za preureditev Habsburške države pa naj bi kazali ne le na njeno notranjo krizo, temveč tudi "življenjsko silo", saj "za umirajoče navadno ne delamo programov".⁷

Sodobno slovensko stališče je tako, da je bila Habsburška monarhija protislovna tvorba, ki ni imela niti v 18., niti v 19. stoletju integracijske in centralizatorske moči, da bi učinkovito odpravila partikularizme in dosegla zahodnoevropskim kraljestvom podobno notranje poenotenje. Njene dinastične in državne ustanove so bile sprva (v 18. stoletju) prešibke in preohlapne in nato (v 19. stoletju) pretoge in premalo moderne, da bi zelo različne narode tesneje povezale med seboj ali celo spodbudile oblikovanje trdnjših, sodobnejših občutij dinastičnega in državnega patriotizma, ki bi lahko tekmovala

4 F. Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija, O slovenskem narodnem vprašanju, Slovenska matica, Ljubljana 1990 (dalje: F. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju), str. 17.

5 J. Pleterski, Slovenci 1848–1918, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja Maribor 1981, str. 252.

6 Vasilij Melik, Leto 1918 v slovenski zgodovini, Zgodovinski časopis 42/1988, št. 4, str. 526.

7 Prav tam, str. 525–526.

z vedno močnejšimi čustvi narodne pripadnosti.⁸ Avstrijske (in na Ogrskem ogrske) vlade so bile tudi v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno ujetnice nemškega (in ogrskega) nacionalizma in zato nesposobne zagotoviti kompromis med nasprotujočimi nacionalnimi pričakovanji in interesi. Čeprav so bile razlike med Cislajtanijo in Translajtanijo velike in državne ustanove v zahodnem delu cesarstva mnogo bolj demokratične kot v vzhodnem, ni imel tudi državni vrh v Cislajtaniji ne moči in ne volje, da bi se spopadel s temeljitejšo državnopravno reformo v smeri federalizacije. Slovenci so se v takšnih razmerah v dobrem stoletju – od konca 18. do konca 19. stoletja – iz socialno šibke in nestrukturirane etnično-jezikovne skupine razvili v zrel in moderen narod z jasnimi političnimi cilji in narodnim programom, toda za njihove želje in zahteve v vladnih strankah in na dvoru zvečine ni bilo posluha. Vseeno so bili nasprotniki dinastije in monarhije med Slovenci kljub ponekod zelo zaostrenim nemško-slovenskim nacionalnim konfliktom še med prvo svetovno vojno skromna manjšina, medtem ko je velika večina prebivalstva s strankarskimi voditelji vred vse do leta 1918 upala, da bo končno prišlo do državnopravne reforme, s katero se bo habsburško cesarstvo spremenilo v federalno državo, ki bo "vsem narodom dajala pravico in varstvo".⁹

I

Slovenci so bili eden najmanjših narodov Habsburške monarhije (leta 1910 so z 1.253.148 ljudmi predstavljali 4.48% vsega prebivalstva Cislajtanije),¹⁰ toda hkrati so bili po upravni plati tudi eden najbolj razdeljenih, saj so živeli v šestih avstrijskih deželah (na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, na Goriško-Gradiščanskem, v Trstu z okolico in v Istri), okoli 60.000 pa naj bi jih bilo še na Ogrskem in med 30.000 do 40.000 v Italiji (v Režiji in v zgornjem porečju Nadiže in Tera). V avstrijskih deželah so bili Slovenci, kar zadeva narodno opredelitev prebivalstva, v večini le na Kranjskem in Goriškem, Kranjska pa je bila z 94% Slovencev tudi edina med avstrijskimi kronovinami, ki je od 80-tih let 19. stoletja uradno veljala za večinsko slovensko deželo. Šibkejšo večino kot na Kranjskem so imeli Slovenci na Goriškem, kjer jih je bilo 62%, povsod drugod pa so bili v manjšini, saj naj bi jih bilo v Trstu in okolici okoli 30% prebivalstva, na Štajerskem 29%, na Koroškem nekaj več kot 21% in v Istri 14%.

Slovenski položaj v posameznih deželah je še poslabševal kurialni volilni sistem, zaradi katerega so imeli Slovenci v deželnih zborih in odborih precej bolj šibko zastopstvo, kakor bi ga glede na delež prebivalstva lahko imeli. Na Kranjskem je imelo tako npr. 5% nemško govorečih Kranjcev v deželnem zboru 28% poslancev že zato, ker so imeli v rokah veleposestniško kurijo. Na Štajerskem niso uspeli Slovenci nikoli doseči več kot 13% poslancev v deželnem zboru, ker so poslanska mesta veleposestva, trgovskih zbornic in mest zasedli predstavniki nemških strank. Podobne so bile razmere tudi na Goriškem in v Istri, kjer so imeli neproporcionalni delež poslanskih mest italijanski zastopniki.¹¹ Slovenci so imeli na ta način večino le v kranjskem deželnem zboru in sicer v letih 1867–1874 in od leta 1883 naprej, edino na Kranjskem pa so v navedenih letih prevladovali tudi v deželnem odboru. Na Goriškem so imeli v deželnem zboru skoraj

⁸ Peter Vodopivec, Slovenci v 19. stoletju: miti in stvarnost, Temeljne prelomnice preteklih tisočletij, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 2001, str. 74.

⁹ Tako A. Korošec 20. maja 1913 v državnem zboru. Cit. po: Vasilij Melik, Slovenci in avstrijska država 1848–1918, Grafenauerjev zbornik, ZRC-SAZU, Ljubljana 1996, str. 527.

¹⁰ F. Zwitter, Nacionalni problemi, str. 224.

¹¹ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1965 (dalje: V. Melik, Volitve), str. 6–7.

enako število zastopnikov kot italijanske stranke (naprej 11:10, nato 14:15 v italijansko korist), deželni glavarji pa so bili ves čas Italijani. Italijani so bili kljub temu, da jih je bilo v deželi le 38%, ves čas deželni glavarji tudi v Istri, italijanski zastopniki pa so prav tako prevladovali v istrskem deželnem odboru. Na Štajerskem so uspeli dobiti Slovenci v deželnem odboru največ dva zastopnika, v Trstu so imeli 15% občinskih svetovalcev, najslabši pa je bil slovenski položaj na Koroškem, kjer so imeli v začetku 20. stoletja v deželnem zboru le dva poslance (5% vseh deželnozborskih zastopnikov), v deželnem odboru pa so bili brez predstavnika.¹² Z volilno reformo in uvedbo splošne kurije leta 1908 se je število slovenskih zastopnikov z izjemo na Koroškem povsod povečalo, toda opisana nacionalna razmerja se niso občutneje spremenila. Deželni glavarji so bili Slovenci samo na Kranjskem (prvič za dva meseca leta 1871 in nato od 1888 naprej), Kranjska pa je imela za časa Taaffejeve vlade tudi slovenskega deželnega predsednika (v letih 1880–1893 je to funkcijo opravljal sicer vladi lojalni, vendar nedvoumno slovensko narodno opredeljeni uradnik Andrej Winkler). V drugih deželah s slovenskim prebivalstvom so bili deželni glavarji Nemci ali Italijani, deželni predsedniki pa so bili povsod le Nemci. V državnem zboru so Slovenci dosegli število poslancev, ki je ustrezalo številu slovenskega prebivalstva šele po odpravi kurij in uvedbi splošne moške volilne pravice leta 1907 (od tedaj je bilo v državnem zboru 24 slovenskih poslancev). Slovenci v isti sapi razen nekaj dvornih svetnikov in konzulov, ki so delovali v avstrijskih diplomatskih zastopništvih, niso imeli pomembnejših državnih uradnikov, edini slovenski minister pa je bil sicer zmerno liberalni, vendar politično in narodno ne vidneje opredeljeni dr. Ivan Žolger, ki je bil v letih 1917–18 brez posebnih pooblastil minister brez listnice.

Od opisanih nacionalnih razmerij in politik avstrijskih vlad je bilo nato odvisno tudi uredničenje 19. člena avstrijskega državnega zakona iz leta 1867 o enakopravnosti deželnih jezikov v šolah, v uradih, na sodiščih in v javnem življenju, ki je bila vse od leta 1848 ena osrednjih slovenskih narodnopolitičnih zahtev in ena glavnih točk slovenskega narodnega programa. O učnem jeziku osnovnih šol so odločali deželni šolski sveti, ponekod tudi občinska zastopstva in njihova jezikovna politika je bila odvisna od konkretnih narodnih in političnih razmer v deželi. Sloveščina se je na ta način do prve svetovne vojne kot učni jezik v osnovnih šolah v večjem obsegu uveljavila le na Kranjskem, na spodnjem Štajerskem in na Primorskem. Na Kranjskem so bile po letu 1900 slovenske vse ljudske šole z izjemo na Kočevskem, v Beli peči in Ljubljani, kjer so bile poleg slovenskih osnovnih šol tudi nemške. V slovenskih šolah je bila nemščina obvezni predmet od tretjega razreda naprej, podobno kot je bila v nemških obvezni predmet sloveščina, le da je bil položaj sloveščine v nemških šolah precej slabši kot nemščine v slovenskih. Slovensko šolstvo je razmeroma naglo napredovalo tudi na Primorskem, vendar na Krasu in na Goriškem hitreje kakor v tržaški okolici, na Tolminskem in v Istri. Slovenskim šolam sta se posebej upirali italijanski večini v Gorici in v Trstu. V Gorici, kjer so leta 1880 ob nekaj manj kot 21.000 prebivalcih našeli nekaj več kot 3400 Slovencev (16,3%), je bila občinska slovenska osnovna šola po dolgotrajnem odporu mestnega sveta ustanovljena šele leta 1895, v Trstu pa so bila prizadevanja po podobni občinski šoli v mestu brezuspešna.¹³

Slovenske osnovne šole so pred prvo svetovno vojno prevladovale tudi na spodnještajerskem podeželju, medtem ko so bile v trgih in mestih z nemško večino v občinskih zastopstvih zvečine samo nemške (in le ponekod ob nemških tudi slovenske). Mnogo slabši je bil položaj slovenskega šolstva na Koroškem, kjer so si uspeli Slovenci v 90-tih

¹² Vse po Melikovich podatkih.

¹³ Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja, Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, str. 247–267.

letih ob ljudski šoli na Jezerskem priboriti še osnovne šole v Globasnici, v Šmihelu, v Selah in sv. Jakobu v Rožu, vendar so bile prve tri že v začetku 20. stoletja zopet preoblikovane v utrakvistične, torej nemško-slovenske. V t. i. utrakvističnih šolah (vseh je bilo na slovenskem delu Koroške 87) je bila slovenščina učni jezik le v prvem, morda še v drugem razredu, nato pa je bila učni jezik le še nemščina. Ko se je v osemdesetih letih 19. stoletja boj za šole in mladino zaostril in je z ene strani na Koroško in Štajersko, pa tudi na Kranjsko širil svoj vpliv Schulverein, z druge pa v primorska mesta italijanska Pro patria, je bila v Ljubljani ustanovljena tudi slovenska narodno obrambna šolska organizacije Družba sv. Cirila in Metoda (1885). Družba je imela leta 1914 na Primorskem, Štajerskem in Kranjskem 21 vrtcev za predšolske otroke in 8 osnovnih šol, od tega tri v Trstu in po eno v Gorici, v Krminu, v Mariboru, v Muti in Šentrupertu na Koroškem. Na Goriškem sta vrtce in šole od 80-tih let ustanavljali tudi politično društvo Sloga in za njo nadstrankarsko združenje Šolski dom.

Medtem ko so o učnem jeziku osnovnih šol odločali deželni šolski sveti, je bila odločitev o učnem jeziku v gimnazijah v rokah šolskega ministrstva, torej vlade. Kot piše Hannelore Burger so gimnazije in realne gimnazije z nemškim učnim jezikom po letu 1900 v Cislajtaniji naglo izgubljale svojo dotedanjo dominantno vlogo, njihov delež v celotnem številu gimnazij pa naj bi se samo v letih od 1903/4 do 1913/14 znižal za 10% (od 52,2% na 42,6%).¹⁴ Slika je seveda nekoliko drugačna, če jo pogledamo s stališča širjenja vloge "deželnih" jezikov v gimnazijskem pouku in zlasti ustanavljanja gimnazij le z "deželnim", v slovenskem primeru slovenskim učnim jezikom. Na ozemlju s slovenskim prebivalstvom je bila namreč do leta 1914 ob skupno 20 državnih in zasebnih gimnazij in realnih gimnazij ustanovljena samo ena povsem "slovenska" državna gimnazija in sicer leta 1913, ko je bila dotedanja nemška gimnazija v Gorici (zaradi vedno bolj glasnega nezadovoljstva slovenskega in italijanskega oz. furlanskega prebivalstva je imela od leta 1910 slovenske in italijanske vzporednice) razdeljena v tri povsem samostojne gimnazijske ustanove: nemško, italijansko in slovensko.¹⁵ Slovenci so že leta 1905 svojo gimnazijo dobili tudi v Šentvidu pri Ljubljani, toda to je bila zasebna gimnazija, ki jo je ustanovila ljubljanska škofija. Vse ostale gimnazije so bile utrakvistične, nemško-slovenske ali povsem nemške oziroma italijanske. Na Kranjskem so bile tako nemško-slovenske štiri gimnazije, v katerih je bila od Taaffejeve dobe v nižjih razredih učni jezik slovenščina, v višjih pa se je slovenščina pri nekaterih predmetih uveljavila zlasti v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno, vendar njena vloga ni bila povsem enaka. Dve državni gimnaziji na Kranjskem, ena v Kočevju, druga v Ljubljani, sta bili povsem nemški. Slovenci so si s težavo in v hudih sporih z nemškimi sodeželani priborili nekaj vzporednic s slovenskim učnim jezikom tudi na nižjih gimnazijah v Mariboru in v Celju (celjske vzporednice so leta 1895 sprožile celo vladno krizo in njen padec), toda gimnazija v Ptujju in vse tri gimnazije na Koroškem so bile le nemške. Gimnazije na Tržaškem in v Istri so bile prav tako le nemške ali italijanske. Slovenščino so kot učni predmet sicer v vseh deželah s slovenskim prebivalstvom poučevali tudi na neslovenskih gimnazijah, vendar je bila obvezna le za dijake, ki so se zanjo posebej prijavi.

Nič boljši kot na gimnazijah ni bil položaj slovenščine na strokovnih šolah. Realke so bile razen v Trstu, kjer je bil učni jezik dveh občinskih realk italijanski, vse nemške, le realka v Idriji je bila nemško-slovenska, pred prvo svetovno vojno pa je imela pri

14 Hannelore Burger, *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit in österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1995, str. 236–237.

15 Branko Marušič, *O gimnaziji v Gorici, nekdanjem "ognjišču omike" za Slovence na Goriškem, Primorski čas pretekli*, Založba Lipa, Koper 1985, str. 130.

verouku v prvih dveh razredih slovenske vzporednice tudi realka v Gorici. Slovenska meřčanska řola je bila dolga leta le v Postojni, leta 1913 pa naj bi bila ustanovljena tudi v Źalcu. Povsem slovensko je bilo le Źensko in mořko uĉiteljiřce v Gorici. Uĉna jezika zasebnega Źenskega urřulinskega uĉiteljiřća v řkofji Loki in drŹavnega mořkega in Źenskega uĉiteljiřća v Ljubljani sta bila nemřcina in slovenřcina, na uĉiteljiřću v Ljubljani celo s prevlado nemřĉine. Slovenřcina je bila tudi uĉni jezik mestnega deklriřkega liceja in trgovske řole v Ljubljani, kmetijskih řol v Gorici, v Grmu pri Novem mestu in v řentjurju, petih obrtnih řol ter veĉ gospodinjskih řol in sedem řol za roĉna dela. To pa je bilo tudi vse.

Sestavni del slovenskih narodnih zahtev je bila vse od leta 1848 tudi zahteva po slovenski univerzi v Ljubljani. Avstrijske oblasti so leta 1848 pod pritiskom slovenskih drŹavnozborskih poslancev in pobud profesorjev dotedanjega, z reformo srednjih řol in univerz odpravljenega ljubljanskega liceja celo pristale na stolico za civilno in kazensko pravo v kranjski prestolnici. Toda Źe naslednje leto so slovenska predavanja, ki so se Źe zaĉela, prestavile v Gradec, kjer so nato v okviru pravne fakultete potekala do leta 1854 (v okviru teološke pa celo dve leti veĉ). řolsko ministrstvo je ponovno pristalo na ustanovitev vzporednih slovenskih stolic na grařki pravni fakulteti leta 1870, toda tokrat sta uredniĉitev odloĉbe prepreĉila grařka univerza in drŹavni zbor (zadnji ni odobril sredstev za uĉiteljska mesta).¹⁶ Zahteva po slovenski univerzi je postala zopet aktualna konec 19. stoletja, ko sta kranjski deŹelni zbor in ljubljanski mestni svet podprla predlog ustanovitve univerze v Ljubljani in v ta namen osnovala vsak svoj vseuĉiliřki sklad. Predlagatelje so k zavzemanju za slovensko univerzo spodbujali zgledi drugih slovanskih narodov (Poljaki so dosegli polonizacijo univerz v Krakovu in Lvovu leta 1867, leta 1874 so dobili univerzo v Zagrebu Hrvati in leta 1882 univerzo v Pragi Ćehi), svoje zahteve pa so podprli tudi s podatki o habilitiranih slovenskih strokovnjakih na avstrijskih in nemřkih univerzah. Vse to pa ni omajalo avstrijskih vlad, ki so misel na slovensko univerzo vztrajno zavraĉale. Slovenski řtudentje so tako do propada monarhije odhajali na řtudij na Dunaj, v Gradec, v Prago, pa tudi v Krakov, njihovo řtevililo, ki se je do konca 19. stoletja gibalo okoli 300–400, pa je okoli leta 1900 Źe preseglo 650 in se pred prvo svetovno vojno pribliŹalo řtevilki 1000.¹⁷

Podobno poĉasi kot v řolstvu se je slovenřcina uveljavljala v uradih in na sodiřĉih. Jezik medsebojnega dopisovanja drŹavnih uradov in sodiřĉ je bila v vseh deŹelah s slovenskim prebivalstvom, vkljuĉno s Kranjsko vse do propada monarhije nemřĉina oziroma ponekod na Primorskem tudi italijanřĉina. Drugaĉe naj bi bilo z jezikovno prakso v komuniciranju in dopisovanju s strankami, ki naj bi se naĉelno ravnala po jeziku strank, vendar so bile v tem pogledu razmere po deŹelah, krajih, uradih in sodiřĉih zelo razliĉne, na eni strani odvisne od uradnikov, na drugi pa tudi od strank, saj mnoge med njimi zaradi jezika niso bile pripravljene tvegati konfliktov in zato niso vztrajale pri svojih jezikovnih pravicah. Slovenřcina je bila tako tudi, kar zadeva urade in sodiřĉa, v najboljšem poloŹaju na Kranjskem, vendar je postala tudi v tej deŹeli z nemřĉino res enakopravna řele v zaĉetku 20. stoletja. Źe na Stajerskem so bile razmere precej slabše, saj so si morale stranke, ki so imele opravka s tamkajšnjimi uradi in sodiřĉi zveĉine vedno znova izboriti komunikacijo v slovenřĉini. Na Korořkem se je poloŹaj slovenřĉine od zaĉetka 20. stoletja naglo slabřal in so uradi postopoma povsem

16 Fran Zwitter, Viřje řolstvo na Slovenskem do leta 1918, Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Univerza v Ljubljani 1969, str. 46–47.

17 Vasilij Melik-Peter Vodopivec, Slovenski izobraŹenci in avstrijske visoke řole 1848–1918, Zgodovinski ĉasopis, 40/1986, řt. 3, str. 271–274.

opuščali dvojezično jezikovno prakso. Boljše so bile zopet razmere na Primorskem, kjer se je slovenščina ponekod (posebej na Goriškem) hitreje in drugod (v Trstu) počasneje uveljavljala, kjer pa se je ob uradnih in sodnikih, ki so znali samo nemško in italijansko, povečevalo tudi število takšnih, ki so znali še slovensko.

Tudi v deželnih zborih in odborih je bila slovenščina z nemščino res enakopravna le na Kranjskem in z italijanščino na Goriškem. Povsem drugačne so bile zopet razmere na Koroškem in v Istri, kjer je bil odpor proti rabi slovenščine v deželnih zborih in odborih zelo močan. Uradni prevodi državnega uradnega lista so izhajali v "deželnih" jezikih, torej tudi slovenščini, toda avtentično vrednost izvirnika je imelo le nemško besedilo. Deželni uradni listi pa so izhajali v "deželnih" jezikih, tako tudi v slovenščini. V državnem zboru so sicer slovenski poslanci spregovorili slovensko že ob prisegi leta 1867, toda vse do prve svetovne vojne so nato v veliki večini govorili le v nemščini in so šele od začetka 20. stoletja v nemške govore vpletali tudi nemške stavke in odstavke, s katerimi so poudarjali svoje zahteve po jezikovni enakopravnosti. Takšna praksa je bila seveda bolj ali manj neizogibna, saj nenemških govorov v državnem zboru niso prevajali in jih vse do leta 1917 celo niso beležili v stenografske zapisnike.¹⁸

Slovenci so torej do začetka prve svetovne vojne v vseh pogledih dosegli največ na Kranjskem, kjer tudi po štetjih prebivalstva v letih 1880–1910 razen na Kočevskem in v Beli peči ni imela nobena občina več nemške večine. Povsem drugačen je bil položaj že na spodnjem Štajerskem, kjer se je nemški vpliv vztrajno večal in je število občin z nemško večino z neprizanesljivo nacionalno ofenzivo nemških strank v istem obdobju poraslo od 18 na 34.¹⁹ Na Koroškem so bile razmere za Slovence še slabše, saj se je število prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom pri štetjih prebivalstva v tridesetih letih znižalo za 20%, od 71 občin s slovensko večino leta 1880 pa jih je bilo leta 1910 večinsko slovenskih le še 59. Da ti procesi niso bili naravni in niso potekali sami od sebe kažejo podatki o razmerjih med slovenskim in italijanskim oziroma furlanskim prebivalstvom na Goriškem, v Trstu z okolico in v Istri, ki se z izjemo v mestih, kot sta bila Gorica in Trst, niso vidneje spreminjala; nasprotno, v Gorici se je delež slovenskega prebivalstva kljub italijanskim pritiskom celo občutno povečal (leta 1910 35,1%), v Trstu pa se slovenski doseljenci niso več italianizirali, slovensko meščanstvo pa se je tudi gospodarsko krepilo.

Vse to je potrjevalo prepričanje mnogih Slovencev, da jim grozi nevarnost predvsem s strani Nemcev in manj s strani Italijanov. Vseeno tudi slovensko stališče do Nemcev ni bilo le enotno odklonilno. Slovenski politiki in narodni ideologi so Nemce vse do konca 19. stoletja, pa tudi v letih pred prvo svetovno vojno delili v več skupin. V prvi so bili "nemškutarji", ki so bili – kot narodni odpadniki in "nacionalni tatovi" – deležni največjega zaničevanja. V drugi so bili veliko Nemci in občudovalci cesarske Nemčije, "prusaki", "pangermani" in "bismarkovci", ki so s svojimi velikonemškimi težnjami po splošni oceni ogrozili ne le nenemške narode v monarhiji, temveč tudi dinastijo in vso državo. V tretji pa so bili "pravi in pošteni Nemci", se pravi Nemci "po rodu", ki so se odlikovali z zvestobo habsburški hiši. To so bili po prepričanju slovenskih narodnih voditeljev edini Nemci, s katerimi se je bilo mogoče pogovarjati in sporazumevati. Med takšnimi Nemci naj bi bili vse do 90-tih let 19. stoletja zlasti nemški konservativci. Obe slovenski stranki – konservativna in liberalna – sta, ker pač drugih nemških zaveznikov nista imeli, od 70-tih do 90-tih let v državnem zboru sodelovali s Pravno stranko in

18 Za ta vprašanja: V. Melik, Volitve; pa tudi: Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1792–1918, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966, str. 260–264.

19 Vasilij Melik, Slovenci pred prvo svetovno vojno, Pozdrav iz slovenskih krajev, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987, str. 14.

Hohenwartom. Ko je bilo v 90-tih letih 19. stoletja tega zavezništva konec, je bilo konec tudi slovenskega sporazumevanja z nemškimi strankami.

II

Slovinci so leta 1848 po nemških liberalnih in čeških zgledih oblikovali program združitve ozemlja s slovenskim prebivalstvom v avtonomno upravopolitično enoto federalizirane Habsburške monarhije. Program Zedinjene Slovenije so slovenski politiki od začetka ustavne dobe nato še večkrat omenjali (zlasti na množičnih zborovanjih, taborih, v letih 1868–1871) kot osrednjo slovensko narodopolitično zahtevo, čeprav je bilo vse bolj jasno, da federalne preobrazbe monarhije po redni in parlamentarni poti ne bo mogoče doseči. Tako so se občasno pojavljale tudi drugačne zamisli, ki so se opirale na zgodovinske in regionalne argumente, kot t. i. mariborski program leta 1865, ki se je zavzemal za obnovitev nekakšne razširjene Notranje Avstrije, ustanovljene s cesarjevo odločitvijo in podporo, ali pa kot načrti o Iliriji, ki bi po zgledu predmarčnega papirnega kraljestva združila jug monarhije.²⁰

V drugi polovici 70-tih let je poznanje, da upanja na globjo ustavno preobrazbo monarhije nimajo realne osnove v slovenski politiki, ki so ji dajali ton konservativci, prevladalo in uveljavilo se je prepričanje, da lahko Slovenci le s politiko podpiranja vlade dosežejo posamezne narodne, jezikovne in politične pravice. Takšna stališča so sicer med liberalci povzročila nekaj razhajanj, toda ta so ostala brez dolgoročnejših posledic, saj so do leta 1893 vsi slovenski državnozborni poslanci vztrajali v Hohenwartovem klubu, v letih 1893–1897, pa so zopet vsi – z liberalci vred – vse do njunega padca podpirali Windischgrätzovo in Badenijevo vlado. V praksi se je slovenska politika tako vse do konca 19. stoletja omejevala na boj za večjo vlogo slovenščine v šolah in uradih, za imenovanje slovenskih uradnikov na pomembnejša deželna mesta in za učinkovitejše reševanje različnih kulturnih, socialnih in gospodarskih vprašanj. Njeni voditelji in usmerjevalci so šele po padcu Badenijeve vlade spoznali, da takšna usmeritev ne more biti uspešna in si morata slovenski stranki poiskati nove zaveznike.²¹

V 90-tih letih 19. stoletja je prišlo na ta način do radikalnih sprememb na slovenskem političnem prizorišču. Zmernejši politiki v obeh strankah so bili sicer še pripravljene na skupno narodno, konservativno-liberalno nastopanje, toda mlajši in radikalnejši so takšno slogaško politiko vedno bolj odločno zavračali. Katoliški tabor je pod vplivom papeških enciklik in katoliškega gibanja drugod v Avstriji doživljal pravi polet in je leta 1892 v Ljubljani organiziral prvi katoliški shod, ki je izoblikoval katoliški politični program. Dolgoletne slogaške zveze je bilo konec najprej na Kranjskem. Na Goriškem je razkol sledil šele konec stoletja, na Štajerskem v letih 1906/1907, v Trstu in na Koroškem pa do razcepa ni prišlo. Kranjski liberalci so se leta 1895 povezali z nemškimi veleposestniki in njihova Narodna napredna stranka je leto kasneje skupaj z njimi za dvanajst let zavladala v kranjskem deželnem zboru. Toda na državni ravni so bile zveze z nemškimi strankami pretrgane, saj so bili nad ravnanjem dunajskih krščanskih socialcev in stališči Luegerjeve stranke, ki se je ob vprašanju slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji postavila na nemško stran, močno razočarani tudi slovenski katoliški prvaki. 14. septembra 1897 se je v Ljubljani sestal "vseslovenski in istersko hrvaški shod" slovenskih in istrsko-hrvaških državnozbornih poslancev, na katerem so se zbrani odločili, da ne bodo več popuščali nemškim strankam, predstavniki

²⁰ Vasilij Melik, Slovenski državnopravni programi 1848–1918, v: Slovenci in država, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1995, str. 68.

²¹ F. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, str. 15.

obeh slovenskih političnih taborov pa so sklenili, da bo zahteva po slovenski narodni avtonomiji in narodno-kulturnih "zastopih, ki bi o vseh narodnostnih in jezikovnih potrebah samostojno razsojali", postala skupna točka narodne politike.²² V tem smislu je Kranjski deželni zbor v adresi cesarju 28. februarja 1898 izrazil željo, naj se povsod, kjer so Slovenci v manjšini, slovenska manjšina oblikuje v posebno upravno celoto. Preusmeritev od tradicionalnih zavezništev zlasti za slovenske katoliške politike ni bila enostavna. Vodilni ideologi katoliške Narodne stranke so se s težavo poslavljali od iluzij o "krščanski zvezi avstrijskih narodov", ki bi bila kot nekakšen nadsrankski katoliški centum v Cislajtani naklonjena Slovanom. Ko pa je leta 1899 "binkoštni program" strank Nemškega vzajemnega jamstva podprla tudi nemška krščansko socialna zveza, je tudi v slovenski katoliški stranki prevladalo stališče, da povratka nazaj ni več.

V državnem zboru se je za poslansko povezovanje slovenskih, hrvaških istrskih in dalmatinskih poslancev že v začetku leta 1897, ko je dokončno propadel Hohenwartov klub, zavzel voditelj katoliške narodne stranke dr. Ivan Šušteršič. Pod njegovo taktirko je bila ustanovljena Slovanska krščanska narodna zveza, v katero je poleg 16 slovenskih poslancev stopilo še 7 Rusinov, dva Čeha in 11 hrvaških (istrskih in dalmatinskih) poslancev. V isti sapi se je drugi mož katoliške stranke, Janez Evangelist Krek, povezal s predstavniki hrvaške "domovinaške" stranke prava in se skupaj s že dvema katoliškima prvakoma, Antonom Kalanom in dr. Jankom Brejcem leta 1898 udeležil njihovega zbora na Trsatu pri Sušaku. Na tem zboru je obširno spregovoril o novih težnjah v slovenski politiki in med razlogi za njeno preusmeritev navedel pomanjkanje zaveznikov, "gluha ušesa" za slovenske zahteve na Dunaju ter slovensko šibkost, zaradi katere "odločilne sile" Slovencev ne "jemljejo v poštev". Rešilno pot iz slovenskih težav in osamljenosti je videl v združitvi s Hrvati na osnovi "hrvaškega državnega prava". Slovensko sklicevanje na hrvaško državno pravo je (po zgledu intepretacij hrvaške opozicije iz leta 1894) utemeljeval s sklepom hrvaškega sabora iz leta 1712, ko so hrvaški stanovi pristali na pragmatično sankcijo s pogojem, da bodo na Hrvaškem vladale iste pripadnice dinastije kot na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Argumentacija je bila seveda neprepričljiva, dobesedno "izvita iz trte", in tudi v narodnem pogledu ne prav posrečena, saj ni vključevala Prekmurja, Primorske in Beneške Slovenije. Slovenski odposlanci pa so na Trsatu hrvaške sogovornike kljub temu prepričevali, da so Slovenci idejo hrvaškega državnega prava že sprejeli in obenem obljubljali, da bodo storili vse za njeno nadaljnje širjenje.²³

Z mislijo na tesnejše slovensko-hrvaško, delno pa tudi širše "južnoslovansko" sodelovanje so se od konca 19. in v začetku 20. stoletja vse bolj odkrito spogledovali tudi liberalci in socialni demokrati. Liberalci sicer niso imeli konkretnjših predstav o tem, kakšna naj bi bila takšna zveza in so se v glavnem omejevali na pisanje o razmerah na Hrvaškem in na Balkanu ter na izražanje simpatij za tamkajšnje narode. Socialni demokrati, ki so naziv "jugoslovanski" sprejeli celo v ime svoje, leta 1896 ustanovljene

22 Janko Pleterski, *Badenijeva kriza in Slovenci, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Obzorja, Maribor 1981, str. 62–63. Za francosko ambasado na Dunaju je bilo to, "vseslovensko srečanje" v Ljubljani eden znakov vse živahnejšega narodnega gibanja "v slovenskih pokrajinah", kar naj bi bilo toliko bolj pomembno, saj naj bi se dotlej "l'etat d'esprit danes ces provinces n'était pas reparti du plus grand calme". Gl. P. Vodopivec, *Slovenci v francoskih očeh 1830–1920*, *Zgodovinski časopis* 44/1990, št. 1, str. 40.

23 Janko Pleterski, nav. delo, str. 64–66; Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu (Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914)*, Ceneza, Založba Panevropa, Celje 2001, (dalje: A. Rahten, SLS), str. 19–36; Walter Lukan, Janez Ev. Krek in Jugoslavija. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918, Slovenska matica, Ljubljana 2000, str. 69–70.

stranke, pa so šele oblikovali svoj program. Toda navduševanju nad jugoslovanstvom in izrazom solidarnosti s hrvaškimi in drugimi južnoslovanskimi brati vse do aneksijske krize ni sledila konkretnjša politična akcija. Hrvaška politika "novega kursa", ki je leta 1905 povezala hrvaške in srbske stranke in se zavzela za priključitev Dalmacije Hrvaški ter tesno sodelovanje Srbov in Hrvatov na Hrvaškem, ni imela za slovenske želje nobenega posluha. Njeni politiki so Slovence iz svojih načrtov preprosto izpuščali, saj so težili k rešitvi "hrvaško-srbskega vprašanja" v okviru Ogrske in v mejah dualističnega sistema, ki so ga Slovenci – da bi lahko prekoračili mejo na Sotli – na vsak način poskušali odpraviti.

Kljub temu so aneksijo Bosne in Hercegovine leta 1908 vsi slovenski voditelji, razen socialnih demokratov, pozdravili z odkritim zadovoljstvom in velikimi pričakovanji. Katoliški voditelj Ivan Šušteršič je že novembra 1908 spodbudil k taktični združitvi slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev v avstrijskem državnem zboru v Narodno zvezo. V vrhu Slovenske ljudske stranke so odločno nasprotovali zamislim reforme dualizma, ki so se omejevale na hrvaške dežele in Dalmacijo in ugotavljali, da morajo, če bo prišlo do državnopravne reorganizacije monarhije, neizogibno tudi Slovenci postati del novo nastale državne enote. Ločiti je treba ožji in širši trializem, je januarja 1909 v kranjskem deželnem zboru ugotavljval Šušteršič in opozarjal, da "nemški politiki še niso prišli tako daleč, da bi uvideli potrebo širšega trializma, to je tistega, ki zahteva združitve vseh habsburških dežel od Trsta do Drine ..."24 Šušteršiču je pritegnil Krek, ki je aneksijo pozdravil kot dobrodošlo priložnost za pomiritev odnosov med Hrvati in Srbi. Srbe je imenoval "naše Napolitance", ki imajo sicer več smisla za poezijo kot realnost, ki pa bodo spremenili svoj odnos do monarhije, če bo ta drugačna. Pozdravom aneksiji so se pridružili tudi liberalci, ki so potrdili svojo lojalnost monarhiji, vendar vladajočim krogom sporočili, da utegne Avstrija, če ne bo "pravočasno rešila narodnih vprašanj, trčiti ob nov Piemont in novega Cavourja". Kranjski deželni zbor je nato ob razumljivem nasprotovanju nemških zastopnikov sprejel t.i. trialistično deklaracijo, ki je bila dobrih osem let kasneje osnova majski deklaraciji južnoslovanskih poslancev v državnem zboru. V njej je bilo kratko in jasno rečeno: "Deželni zbor pozdravlja aneksijo Bosne in Hercegovine in trdni nadeji, da je s tem izvršen korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državno pravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije".

Kot je večkrat opozoril Janko Pleterški, je treba, ko je govora o trializmu, ločevati med zamislimi velikoavstrijskih pristašev reorganiziranja monarhije okoli prestolonaslednika Franca Ferdinanda, med načrti, ki so jih zagovarjale hrvaške stranke in med predstavami slovenskih meščanskih politikov.²⁵ Medtem ko so bile trialistične zamisli večine hrvaških strank usmerjene izrazito "velikohrvaško", je bil trializem za slovenske katoliške voditelje – kljub sklicevanju na hrvaško državno pravo – predvsem "formula", ki naj bi Slovincem zagotovila vključitev v željeno jugoslovansko tvorbo. Po Pleterškem oznaka trializem za jugoslovansko politiko slovenske katoliške, pa tudi liberalne stranke niti ni primerna, saj njuni načrti niso izključevali federalizacije države, temveč so federativno preoblikovanje monarhije – ob istočasnem nastanku jugoslovanske enote – celo pričakovali in podpirali. Ivan Šušteršič, ki je bil eden glavnih pobudnikov trializma na Slovenskem, je bil prepričan, da prestolonaslednik simpatizira s takšnimi zamislimi in si je na vse načine prizadeval, da bi se prerinil v njegovo okolico. Že leta 1909 mu je tako poslal spomenico, v kateri je dokazoval, da se "dinastični interes ...

24 A. Rahten, SLS, str. 83.

25 Janko Pleterški, Zveza Vseslovenske ljudske stranke..., Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor 1981, str. 122–123.

krije z interesom Jugoslovanov" in mora monarhija, če želi ohraniti prevladujoč položaj na Balkanu, združiti "jugoslovanske dežele in pokrajine v tretje državnopravno telo".²⁶

Katoliški prvaki so tudi po letu 1909, ko so doživeli veliko zmago v kranjskem deželnem zboru, kjerkoli so mogli, opozarjali na svoje težnje po združitvi z južnimi Slovani monarhije in podpirali predloge in načrte, ki so prihajali iz prestolonaslednikovega kroga. Hkrati so si prizadevali razširiti svoj politični in gospodarski vpliv v Dalmacijo, ki je bila po politični ureditvi deželam s slovenskim prebivalstvom bližje kot banovina, saj ni spadala v ogrsko polovico monarhije in je imela svoje zastopnike v državnem zboru na Dunaju. Po volitvah v državni zbor junija leta 1911 so se v dunajskem Reichsratu zastopniki katoliške Vselovenske ljudske stranke znova povežali z dalmatinskimi pravaši in istrskimi poslanci in ustanovili 27 članski Hrvaško-slovenski poslanski klub. Istočasno so okrepili stike z združeno Hrvaško stranko prava, ki je nastala iz različnih pravaških skupin in oktobra 1912 v Ljubljani skupaj z njo razglasili nastanek nove združene hrvaško-slovenske stranke. Nova hrvaško-slovenska stranka, ki je temeljila na povsem nerealnih pričakovanjih, sicer ni zaživela, toda slovensko-hrvaško sodelovanje v državnem zboru se je nadaljevalo do začetka prve svetovne vojne in se nato obnovilo leta 1917, ko so se slovenski, istrski in dalmatinski poslanci združili ob majski izjavi.

III

Med Slovenci pred prvo svetovno vojno skoraj ni bilo nasprotnikov Habsburžanov in monarhije. V času balkanskih vojn, delno pa tudi že pred njimi so neprikrita protiaavstrijska stališča zastopali le v ozkih krožkih mladoliberalnih in narodno radikalnih študentov in srednješolske mladine in v takšnem krogu je v letih 1912–1913 v Ljubljani podtalno izhajal tudi prosrbsko usmerjeni list Preporod. Krog ljudi, ki so bili do monarhije zelo kritični, vendar so jo hoteli reformirati in ne rušiti pa je bil mnogo širši.

Slovenski poslanci so tudi v zadnjem desetletju in pol pred prvo svetovno vojno aktivno sodelovali v delu državnega zbora, toda vlad niso več tako enotno podpirali, kot v dobrih dveh desetletjih, ko so bili združeni v Hohenwartovem klubu. Uveljavitev splošne volilne pravice so podprli le poslanci Slovenske ljudske stranke, ki so z njeno pomočjo tudi odločilno premagali liberalne nasprotnike. Toda hkrati so politični voditelji obeh taborov glasno izražali razočaranje nad parlamentarnimi razmerami in vladno politiko in omenjali le še zaupanje v dinastijo. Ljubljanski župan Ivan Hribar je tako leta 1909 v državnem zboru izjavil, da je izgubil vse zaupanje vanj in v splošno volilno pravico, saj se je mednacionalni boj še bolj razplamtel kot prej v kurialnem sistemu. Narodi se ne bodo mogli sami sporazumeti, je bil prepričan Hribar, saj Nemci ne bodo nikoli pristali na slovensko enakopravnost. Po Hribarju bi bilo mogoče rešitev doseči le z absolutističnim ukrepom, z diktatom "poštene vlade" ali s trdo roko pravega državnika z "železno voljo". Štiri leta kasneje, maja 1913 je drugi slovenski politik, katoliški voditelj Anton Korošec nekoliko bolj premišljeno izrazil isto misel, ko je dejal, da nimajo Slovenci od vlade in strank nič več pričakovati in je njihovo edino upanje dinastija. "Skrajni čas, da se naša monarhija preoblikuje federalistično, da bodo Jugoslovani v nji državnopravno združeni in da na razvalinah dualizma nastane nova, velika svobodnjaška habsburška monarhija, ki bo vsem narodom dajala pravico in varstvo".²⁷

²⁶ A. Rahten, SLS, str. 116–117.

²⁷ Vasilij Melik, Slovenci in avstrijska država 1848–1918, Grafenauerjev zbornik, ZRC-SAZU, Ljubljana 1996, str. 523–528.

V deŹelah s slovenskim prebivalstvom se kljub dolgoletni zvezi kranjskih slovenskih liberalcev s kranjskimi Nemci in podobnemu zavezniřtvu med slovenskimi katoliĉani in liberalnimi Italijani na Goriřkem, sporazumi med strankami in narodi, kot so jih leta 1905 sklenili na Moravskem, leta 1910 v Bukovini in leta 1914 v Galiciji, niso zdeli prav niĉ verjetni. Slovenski strankarski voditelji so imeli, kot je po vojni dejal Korořec, v zadnjem predvojnem desetletju občutek, da jih nemřki politiki in strankarski prvaki ne spořtujejo kot Ćehe in jih v nasprotju z njimi nimajo za resne nasprotnike. Hkrati so se bali, da jih bodo Hrvati in Srbi izpustili iz svojih jugoslovanskih kombinacij. Ko je izbruhnila vojna, so slovenski politiki umor v Sarajevu najodloĉnejše obsodili. Posebno burno se je odzval del voditeljev katoliřke Slovenske ljudske stranke, ki je obsodil Srbijo in pozval na boj proti domaĉim izdajalcem. Katoliřki politiki so podprli tudi avstrooogrsko vojno napoved Srbiji, medtem ko so ji liberalci in socialni demokrati nasprotovali. Toda mobilizacije ni zato spremljalo niĉ manj zaneseno in domoljubno vzduřje. Slovenski vojaki so odhajali v vojno z narodnimi zastavami in s slovenskimi barvami na kapah, obenem pa – kot vojaki drugod v monarhiji – prepriĉani, da bo vojskovanje kratko in najkasneje do zime konĉano.

Potem ko je vlada na Dunaju v zaĉetku vojne v monarhiji uvedla izredne razmere, so oblasti tudi v Sloveniji prepovedale veĉ ĉasopisov, slovenske in jugoslovanske nacionaliste pa pozaprla ali poslale v internacijo. Med aretiranimi in konfiniranimi so bile najbolj znane osebnosti slovenske kulture in politike od pisatelja Ivana Cankarja do liberalnega voditelja Ivana Hribarja. Leta 1915 je zaĉelo delovati v Ljubljani vojařko sodiřĉe, ki je sodilo tudi civilnim osebam. Veĉ ljudi so obtoŹili vohunstva in simpatij s Srbijo; nekaj so jih celo ustrelili. Slovenske stranke v takřnih razmerah prva tri leta vojne niso imele doloĉnejše in razpoznavnejše politike. Katoliřki voditelji so se "trialistiĉnih", hrvařko-slovenskih zamisli zopet oprijeli Źele konec leta 1916, po umoru grofa Sturĉhka in cesarjevi smrti. Zagovarjali so jih vse do maja 1917, ko je bilo oĉitno, da ni veĉ mogoĉe vztrajati samo pri hrvařkem pravu in slovensko-hrvařki vzajemnosti. 29. maja 1917, dan pred zaĉetkom dela drŹavnega zbora, so se slovenski, hrvařki in srbski drŹavnozborski poslanci zdruŹili v Jugoslovanski poslanski klub. Njegov predsednik Anton Korořec je na otvoritveni seji parlamenta 30. maja prebral t. i. majsko izjavo, ki se ni veĉ sklicevala le na hrvařko drŹavno pravo, temveĉ tudi Źe narodnostno naĉelo. V njej so v Jugoslovanskem klubu zbrani poslanci zahtevali, da "se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zdruŹijo pod Źezlom habsburřko-lotarinřke dinastije v samostojno drŹavno telo, ki bo prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in osnovano na demokratiĉni podlagi".²⁸

Omenjanje habsburřkega okvira v majniřki izjavi ni bilo le taktiĉna poteza. Slovenski voditelji so bili maja leta 1917 Źe vedno prepriĉani, da bo monarhijo moŹno preurediti, in niso naĉrtovali mnoŹiĉnega gibanja v podporo majniřkemu programu, ki je jeseni leta 1917 zajelo slovenske deŹele.²⁹ Jugoslovanski klub je v priĉakovanju cesarjeve in vladne intervencije v podporo majniřkim zahtevam po padcu Clam Martinicove vlade celo opustil opozicionalno staliřĉe in pokazal pripravljenost, da podpre novo vlado Ernsta v. Seidlerja. Źe avgusta pa je postalo jasno, da – kot je dejal slovenski liberalni poslanec Vladimir Ravnikar – "Źe ni bil rojen avstrijski drŹavnik, ki

²⁸ Janko Pleterski, Prva odloĉitev za Jugoslavijo, Slovenska matica, Ljubljana 1971, str. 96–119. Podobnost majniřke izjave in izjave kranjskega deŹelnega zbora ob aneksijski krizi je oĉitna. Razlika je predvsem ta, da je majniřka deklaracija teŹila ne le k zvezi med Slovenci in Hrvati, temveĉ tudi (dalmatinskimi) Srbi.

²⁹ Walter Lukan, Politiĉno delovanje Antona Korořca med prvo svetovno vojno – kratek oris, Prispevki za novejšo zgodovino 31/1991, řt. 1, str. 31.

bi lahko avstrijski državni misli dal (pravi) avstrijski in ne nemški smisel".³⁰ Jugoslovanski klub je jeseni leta 1917 zopet stopil v opozicijo, majniški program pa je podprl tudi ljubljanski škof Jeglič in sprožil množično gibanje, ki je postopoma zajelo vse avstrijske dežele s slovenskim prebivalstvom. Pri tem se je velika večina izjav v podporo majniški deklaraciji, ki so jo podpisovali v mestih in na podeželju, še spomladi leta 1918, ko je gibanje doseglo višek, zavzemala za združitev južnih Slovanov in Jugoslavijo v okviru Habsburške monarhije. Do preobrata v slovenski politiki in javnem razpoloženju je prišlo šele sredi leta 1918, ko je vlada majniško gibanje prepovedala, njeni predstavniki pa so večkrat izjavili, da morajo slovenska ozemlja brezpogojno ostati v zvezi z drugimi avstrijskimi deželami. S tem naj bi se strinjal tudi cesar, ki je nemško govorečemu prebivalstvu Kranjske, Štajerske in Koroške zagotovil, da bodo te dežele ostale v okviru Cislajtanijske. Ob takšnih izjavah in stališčih se je med slovenskimi politiki utrjevalo spoznanje, da svojih političnih in narodnih ciljev ne bodo mogli uresničiti v habsburških okvirih, naglo pa je plahnela tudi privrženost prebivalstva monarhiji in dinastiji.

Slovinci 29. oktobra 1918, ko je bila razglašena Država SHS, niso imeli jasnejših predstav o tem, kako naj bi bila urejena "Jugoslavija", ki so jo ustanavljali, in kakšna naj bi bila njihova vloga v njej. Toda razpad monarhije so pozdravili z velikim navdušenjem. Monarhija je v slovenskih očeh dokončno postala preteklost in dobila temno podobo, ki jo je nato v javnem mnenju in pri mnogih strokovnjakih ohranila vse do danes.

³⁰ Peter Vodopivec, Parlamentarna dejavnost Jugoslovanskega kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek januarskega memoranduma, Zgodovinski časopis 27/1973, št. 3–4, str. 58.